

4-26-2020

THE SCIENTIST, WHO HAS MADE BUKHARA THE “DOME OF ISLAM”

Obidjon Khafizovich Khamidov

doctor of economics, associate professor, rector of BSU

Komiljon Rakhmatovich Rakhimov

senior research fellow, Institute of Oriental Studies named after Abu Raykhon Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, doctor of philosophy in history (PhD)

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu>

Part of the [Philosophy Commons](#)

Recommended Citation

Khamidov, Obidjon Khafizovich and Rakhimov, Komiljon Rakhmatovich (2020) "THE SCIENTIST, WHO HAS MADE BUKHARA THE “DOME OF ISLAM”, *Scientific reports of Bukhara State University*. Vol. 3 : Iss. 2 , Article 13.

DOI: 10.52297/2181-1466/2019/3/2/13

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol3/iss2/13>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific reports of Bukhara State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

УДК: 297:141.336:930.2(045)

**БУХОРОНИ “ҚУББАТ УЛ-ИСЛОМ” ЭТГАН АЛЛОМА
УЧЕНЫЙ СДЕЛАВШИЙ БУХАРУ «КУПОЛОМ ИСЛАМА»**

THE SCIENTIST, WHO HAS MADE BUKHARA THE “DOME OF ISLAM”

Хамидов Обиджон Хафизович*БухДУ ректори, иқтисод фанлари доктори, доцент***Раҳимов Комилжон Раҳматович***Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти катта илмий ходими, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)***Khamidov Obidjon Khafizovich***doctor of economics, associate professor, rector of BSU***Rakhimov Komiljon Rakhmatovich***senior research fellow, Institute of Oriental Studies named after Abu Raykhon Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, doctor of philosophy in history (PhD)***Таянч сўзлар:** Бухоро, Абу Ҳафс Кабир, Абу Ҳанифа, имом, ислом, фикҳ, мадраса, фатво.**Ключевые слова:** Бухара, Абу Ҳафс Кабир, Абу Ханифа, имам, ислам, фикх, медресе, фетва.**Key words:** Bukhara, Abu Hafs Kabir, Abu-Khanifa, imam, islam, fiqh, madrasah, fatwa.

Ушбу мақолада Бухорони “ислом динининг гумбази” қилган бухоролик таниқли аллома Абу Ҳафс Кабир Бухорий – Ҳазрати Имом ҳақида фикр юритилади. Бутун ислом оламига Абу Ҳафс Кабир Бухорий номи билан танилган улуғ фикҳшунос ва файласуф, илоҳиётшунос, буюк муҳаддис, беназир авлиё, уламолар султони ва сардафтари, Имом Бухорийнинг замондоши ва устози Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс ибн Зибарқон ибн Абдуллоҳ ибн Баҳр ал-Кабир ал-Ижлий ал-Бухорий ал-Фақиҳ ал-Ҳанафий

В данной статье рассказывается о знаменитом бухарском ученом, Абу Ҳафс Кабир Бухарий – Ҳазрати имам, благодаря кому Бухара стала “Куполом ислама”. Весь исламский мир известен под именем Абу Ҳафс Кабир Бухари великий фикхшунос и философ, богослов, великий муҳаддис, Султан книжников и военачальник, Современник и наставник Имама Бухари Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс ибн Зибарқан ибн Абдулла ибн Бахр аль-Кабир Аль-Иджлий аль-Бухари Аль-Фақиҳ аль-Ханафи

This article describes the famous scientist from Bukhara, Abu Hafs Kabir-Khazrati Imam Bukhari, who has made Bukhara the "dome of Islam". The whole Islamic world is known by the name of Abu Hafs Kabir Bukhari great fikhshunos and philosopher, theologian, the great muhaddis, , the Sultan of the scribes and the captain, Imam Bukhari's contemporaries and mentor Abu Hafs Ahmad ibn Hafs ibn Zibarqan ibn Abdullah ibn Bahr al-Kabir Al-Ijliy al-Bukhari Al-Faqih Al-Hanafi

Кириш. Бутун ислом оламига Абу Ҳафс Кабир Бухорий номи билан танилган улуғ фикҳшунос ва файласуф, илоҳиётшунос, буюк муҳаддис, беназир авлиё, уламолар султони ва сардафтари, Имом Бухорийнинг замондоши ва устози Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс ибн Зибарқон ибн Абдуллоҳ ибн Баҳр ал-Кабир ал-Ижлий ал-Бухорий ал-Фақиҳ ал-Ҳанафий ҳижрий 150 (милодий 767) йили [4,101] Бухоро шаҳрида таваллуд топиб, ҳижрий 217 (милодий 832) йилнинг [4] муҳаррам/февраль ойида шу ерда вафот этганлар.

Бухородан узоқ ислом шаҳарлари, хусусан, ўша даврда исломий илм ва маданият пойтахти ҳисобланмиш Бағдодга бориб, ҳанафий мазҳабининг асосчиси, илоҳиётчи, фақиҳ, муҳаддис Абу Ҳанифа Нўмон ибн Собит – Имом Аъзам (699, Куфа — 767, Бағдод)нинг таниқли шогирди Имом Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбоний (ваф. м.804 й.)га шогирд тушган [1,14]. Қайтганида уни бухороликлар байрам қилиб кутиб олиб, оммага хизмат қилишини сўраганлар, масжидни безаб, ўрин тайёрлашган, токи Ироқдан олиб келган илм ва маърифатга бўлган чанқоқларини қондирсинлар [11,82-83].

FALSAFA, HUQUQ VA SIYOSATSHUNOSLIK

Асосий қисм. Имом Аъзамнинг неварга шогирдлари Абу Ҳафс Кабир ислом ҳуқуқшунослиги асосларини яратган йирик олим бўлган. Наршахийнинг ёзишича, унинг шарофати билан Бухоро “Қуббат ул-ислом” – “Ислом динининг гумбази” унвонини олган. Абу Ҳафснинг ўзига “Кабир Бухорий” – “Бухорийларнинг каттаси” ва “Имоми ҳожатбарор” – “Ҳожатларни чиқарувчи имом”, “Ҳазрати имом” деган унвонлар берилган. Абу Ҳафс Кабирнинг “Фатовойи Абу Ҳафс” (Абу Ҳафснинг фатволари) ислом оламида маълум ва машҳур бўлиб, барча фақиҳлар ҳазратнинг фатволарига суяниб иш юритишган¹.

Авлиё ва уламолар тарихига доир қайси бир китобни варақламайлик, албатта, уларда Абу Ҳафс Кабир ва бу улуғ зотнинг фарзанди, таълимоти давомчиси Абу Ҳафс Сағир тўғрисидаги қимматли маълумотлар қайд қилинади. Бухоро уламолари ҳақида гап борганида, албатта, дастлаб Абу Ҳафс Кабир муборак номи тилга олинади. Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги муқаддас қадамжолар ва мазорлар тавсифи берилган, Аҳмад ибн Маҳмуд “Муин ул-фуқаро” томонидан XV асрда яратилган машҳур “Тарихи Муллозода” асари фикримиз далилидир. Унинг биринчи қисми “Тали Хожа мазорларининг зикри” деб номланиб, Абу Ҳафс Кабир Бухорий, ўғиллари ва атрофларида дафн этилган фақиҳ Абдуллоҳ Супадмуний ва бошқа улуғлар номлари билан ибтидо топади. Мазкур китобда Ҳазрати Имомга шундай таъриф берилади: *“Шайх, имом, олиму амил (амал қилувчи), илму амал, қуввату мужоҳид, сафою ҳол, зухду саховат ва ғазотда ва Аллоҳ жамоасини юксалтиришда олий даражада эдилар. Уларнинг мусулмон умматига бўлган раҳму шафқатлари олижаноблиги ва одамлар оғирини енгил қилишларининг ниҳояси ва ўхшаши йўқ эди”*[15,33].

Шарқ аёлининг маданий-маърифий соҳадаги ғайратига ҳам тарихдан кўплаб мисоллар топиш мумкин. Жумладан, буюк фақиҳ Абу Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорийнинг аёли унга ўз маслаҳатлари билан кўмак берар эди. Бундай доно ўғитлардан ҳайратда қолган буюк имом бир куни аёлига шундай деган экан: “Я айятуҳа ал-маръа, рамайти бисаҳмин нофиз” (Эй аёл, тешиб ўтадиган ёй отдинг) [5,14]. Яъни аёллари ҳам фикҳ ва ҳадис илмида ўз замонасининг яқтоси бўлганлигидан кишилар бирор масала сўраб келсалар камондан ўқ қандай тез отилиб чиққанидай ҳозиржавоб бўлганлар.

Шоир ва олим Садриддин Салим Бухорий “Абу Ҳафс Кабир” номли рисоласида алломанинг умр йўлдоши ва унинг ўзи ҳалоллик-покликда нафақат элдошларига, балки бошқа диндаги кишиларга ҳам ибрат бўлганини қадимий манбалардан олинган куйидаги ривоятда баён этган:

“Ҳазрат Абу Ҳафс Кабир илм олиб Бағдоддан Бухорога келадилар. Ўша асру айёмда ҳали Бухорода оташпарастлар ҳам бор экан. Ҳазрат Абу Ҳафс амри маъруф этиб, ваъз ўқиб, уларни ислом динига даъват қилмоқчи бўладилар. Шунда у кишидан хотинлари сўрайди: “Сиз умрингизда шубҳали таом истеъмол қилганингиз йўқми? Бировнинг ҳақини еганингиз йўқми? Ундайларнинг гапи инсонлар қалбига асло таъсир қилмас!” Абу Ҳафс бу гапни эшитиб, узоқ ўйлайдилар ва бирдан сергак тортиб дедилар: “Ёшлигимда оташпараст кўшнимнинг боғидан бир дона кўкат, яъни гандано кўкати олиб еган эдим. Унинг ҳақини беришни фаромуш қилибман”. Хотин деди: “Бориб ул оташпарастни рози қилинг, ундан сўнг амри маъруф этмоқ сизга мумкиндир. Йўқса ҳеч ким сизга эргашмагай!”

Абу Ҳафс кўшнларининг уйига бориб, бир дона кўкатни сўрамай еганларини баён қиладилар ва ундан ўшал кўкат баҳосини сўрайдилар. Ўша пайтда бозорда бир боғлам гандано кўкатининг нархи бир пул, яъни сариқ чақа бўлса-да, оташпараст узоқ тортишувдан сўнг бир ҳамён олтин сўрайди. Ҳазрат Абу Ҳафс рози бўладилар. Оташпараст бу воқеани хотинига айтиб берганида, хотини унга танбеҳ бериб дейди: “Бу одам ўзи сиғинадиган Аллоҳнинг ғазабидан кўрқиб, бир неча йил олдин этган гуноҳини бўйнига олиб келибди. Бир пулга арзимайдиган кўкат учун бир ҳамён олтинни бермоққа рози бўлибди. Эй эр! Билгилки, унинг дини ҳақ экан. Биз ҳам Аллоҳга имон келтириб, унинг динига қирайлик. У каби ҳалол-пок, ҳақгўй бўлиб яшайлик!” Ул оташпараст бутун оиласи билан мусулмон бўлади.

Ҳазрат Абу Ҳафс Кабир шарофатларидан Бухородаги қолган оташпарастлар ҳам ислом динини қабул қилган экан” [21,5].

¹ Мазкур асарнинг “Таҳриж мин фатово Аби Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорий” номли қисқартма нусхаси ЎзР ФА Абу Райҳон Бериуний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади.

FALSAFA, HUQUQ VA SIYOSATSHUNOSLIK

Абу Ҳафс Кабир Бухородаги Дарвозаи Нав қаршисидаги тепалиқда дафн этилган. Бухороликлар у жойни муқаддас санаб, "Ҳақраҳ" ("Ҳақ йўл") ва "Тали Хожа Имом Абу Ҳафс" ("Хожа Имом Абу Ҳафс тепалиғи") деб атаганлар.

Абу Ҳафс Кабир Бухорий Бухородан Бағдодга бориб, Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийга шогирд тушганлар. Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний Абу Ҳанифанинг йўлидан бориб шариат, ҳуқуқ нормаларини назарий томондан асослаб, системага солади, қиёсни татбиқ қилади. Яъни Қуръон ва Суннада бўлмаган масала қиёсда таққослаш йўли билан ҳал қилинган.

Аллома истиҳсон (бирова ҳақида яхшилик билан сўзлаш, эслаш) тамойилини ишлаб чиқди. Маҳаллий ҳуқуқ нормаларини ҳуқуқшуносликка татбиқ қилишнинг назарий асосларини ривожлантирди. Шариат ҳуқуқшунослиғи системасини яратишда Қуръони карим ва исломда мусулмонлар учун ибрат ҳисобланган Ҳадиси шарифни асос қилиб олади.

Абу Ҳафс Кабир Қуръоннинг ҳуқуқий нормаларини ҳаёт билан боғлади. Бу даврда Араб халифалиғи ҳудудида турли халқлар яшар эдилар. Ўз ўзидан маълумки, уларни бир хил қонун ўлчовда сақлаш яъни ҳамма жойда ягона қонун жорий қилиш мумкин эмас эди. Турли синф, ижтимоий гуруҳларнинг вакиллари ҳадислар тўқиб, уларда ўз манфаатларини ифодалашга уринар эдилар.

Шунинг учун Абу Ҳафс Кабир Абу Ҳанифа йўлидан бориб, маҳаллий шароитга мос келадиган умумий шариат нормаларини ишлаб чиқади. X аср тарихчиси Муҳаммад Наршахийнинг "Бухоро тарихи" китобида Имом Абу Ҳафс Кабир ўз даврининг фақиҳларидан биридир, зоҳид ва ҳам олим бўлган, дейилади [11,48]. Абу Ҳафс Кабир ва ўғиллари Абу Ҳафс Сағир ташаббуслари билан Бухоро ва умуман Мовароуннаҳрда ҳанафий мазҳаби² таълимотига асосланган маҳаллий ислом ҳуқуқшунослиғи мактабига асос соладилар.

Суннийлик йўналишига мансуб бўлган, имом Абу Ҳанифа (679–767) томонидан асос солинган ҳанафий мазҳаби қонунлари нисбатан юмшоқ ва мўътадиллиғи, халқларнинг миллий анъаналари, урф-одатларини эътиборга олгани сабабли дунёда кенг тарқалган. Ер юзидаги мусулмонларнинг деярли ярми мазкур мазҳабдадилар. Диёримиз мусулмонлари ҳам XIV аср мобайнида ҳанафийлик мазҳабига эътиқод қилиб келмоқдалар.

Абу Ҳафс Кабир Мовароуннаҳрда нафақат фикҳ илмининг, балки Бухоро калом (ислом фалсафаси, илоҳиётшунослик) мактабининг ҳам асосчисидир. У зотнинг Бухорода, қолаверса, Мовароуннаҳрда ислом оламидаги салоҳияти ва нуфузи беқиёсдир. Абу Ҳафс Кабир Бухорода бир неча масжид ва мадрасалар қурдириб, толиби илмларга фикҳ, ҳадис, тасаввуф, ақида илмларидан дарс ўтиб, одамларда пайдо бўлган турли саволлар ва масалаларнинг жавобларини айтиб берар эди.

Абу Ҳафс Кабир ҳанафий мазҳаби таълимотларини биринчи бўлиб Мовароуннаҳрда олиб келди. Унинг қўл остида кўпгина фақиҳлар ва олимлар етишиб чиқди. Тарихчиларнинг таъкидлашларича, Бухорода илмнинг тарқалиши, имом ва уламоларнинг ҳурмат топишига сабабчи бўлган киши Абу Ҳафс Кабир бўлган. Абдулкарим ас-Самъонийнинг айтишича, Абу Ҳафс кўпгина фақиҳларни тарбиялаб, камолга етиштирган.

Абу Ҳафс Кабир ҳанафий мазҳаби фикҳининг Мовароуннаҳрда тарқалишида жонбозлик кўрсатган бўлса, унинг оиласи, хусусан, ўғли Фақиҳ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абу Ҳафснинг ҳам бу борада хизмати буюк бўлган. Шунинг учун ҳам уни Абу Ҳафс Сағир, яъни кичик Абу Ҳафс деб аташган.

Абу Ҳафс Кабирнинг шуҳрати бутун Бухорога, қолаверса, бутун ислом оламига тарқалади. Ҳатто араб диёри олимлари бирор масаланинг жавобини топишга қийналиб қолишса, Бухорога - Абу Ҳафс Кабирнинг олдига бир кишини юбориб, ўша масаланинг ечимини билиб олишар экан. Абу Ҳафс Кабирнинг шарофатларидан Бухоро фақиҳлари ислом оламининг асосий шахри Бағдод фақиҳларидан устун бўлганлар. Наршахийнинг таъкидлашича, одамлар Бағдоддан қайтган пайтларида Имом Абу Ҳафс ал-Кабир ал-

² Мазҳаб арабча сўз бўлиб, "йўналиш", "оқим", "йўл", "таълимот" маъносини, шариат мазҳаблари эса, исломда диний ҳуқуқ тизимлари ва йўналишларини англатади. Бугунги кунда дунёдаги тахминан 1,3 миллиард мусулмон аҳолининг 92,5%ини суннийлар, қолганини шиалар ташкил этади. Суннийлар мазҳабларга қуйидаги нисбатда бўлинадилар: ҳанафийлар – 47 %, шофийлар – 27 %, моликийлар – 17 %, ҳанбалийлар – 1,5 %.

FALSAFA, HUQUQ VA SIYOSATSHUNOSLIK

Бухорийдан бирор масалани сўраш учун ҳам келардилар. Имом Абу Ҳафс ал-Кабир улардан ажабланиб сўрарди: “Нима учун Ироқ олимларидан сўрамадингиз?” Унга жавобан: “Улардан сўрадик, лекин улар жавоб беролмадилар, Ироқ олимлари “Бухорога бориб, Имом Абу Ҳафс ал-Кабир ё ўғиллари Абу Ҳафс ас-Сағирдан сўранглар, деб айтишди” [11,83]. Абу Ҳафс Кабир бошлиқ Бухоро фақиҳлари фикҳни чуқур биладиган ва кучли хотирали деб тавсифланганлар [4,577; 13,217, 10,143].

Ўша давр уламолари унинг илму фазлини баҳолаб, “Муаллими ислом”, яъни ислом динининг муаллими, унинг шарофати билан Бухорони “Қуббат ул-ислом”, яъни ислом дини гумбази ва у киши яшайдиган маҳалла дарвозасини “Ҳақ роҳ”, яъни ҳақ йўл деб аташган.

Абу Ҳафс Кабирнинг шарофатидан сунний ақиданинг ҳанафий мазҳаби тез орада бутун Ўрта Осиё, қолаверса, Мовароуннаҳру Хуросонга ёйила бошлади. Аҳолининг асосий қисми бу мазҳабга мойил эди [6,282,323,339]. Бухорода ҳанафий мазҳаби алломаларининг кўпи пайдо бўлди, уларнинг бошида Абу Ҳанифанинг шогирди Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбонийнинг шогирди – Абу Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорий лақабини олган Имом Аҳмад ибн Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорий турарди [1,14]. Абу Ҳафснинг минглаб талабалари бор эди [10,5-7]. Ҳорис ибн Абул Вафо ал-Бухорий ва ўғиллари Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс аз-Зибарқон (ваф.х.264/м.877)лар ҳам шулар жумласидандир. Абу Ҳафс Кабир шогирдларининг дунё тан олган ягона шогирдини эслаш кифоя. Бу муҳаддислар султони – Имом ал-Бухорийдир.

Аллоҳ таоло Имом Бухорийга ўткир заковат, кучли ёд олиш ва барча ишларни яхшилаб қилиш қобилиятини берган эди. Ушбу илоҳий неъматларнинг аломатлари у кишини кичиклик чоғлариданоқ кўзга ташлана бошлаган эди. Ун бир ёшлик бола бўла туриб ўз устозлари Ад-Дохийийнинг хатоларини тузатишлари бунга далилдир.

Отасининг дарсхонасида Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафсдан Суфённинг “Жомеъ” китобини тинглар эди. Абу Ҳафс ал-Кабир бир ҳарфда хато қилган эди, у қайтарди. Иккинчи марта хато қилган эди, яна қайтарди. Учинчи марта хато қилган эди, яна қайтарди. У бир муддат сукут сақлаб турди-да:

“Бу ким?” деди.

“Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн Бардизба”, дейишди.

“Бунинг айтгани тўғри экан. Эслаб қолинглар! Албатта, у бир куни буюк Одам бўлади”³, деди Абу Ҳафс [8,196].

Абу Ҳафс Кабирнинг шарофатидан ислом таълимотининг равнақ топиши ва тарғиботининг кенгайиши боис кўп ўтмай, Бухоро шаҳри марказга айланди. Абу Ҳафс Кабир мадрасасидан жуда кўп етук фикҳшунос олимлар, қозилар, авлиёлар, зоҳид имомлар етишиб чиқди. Шу боисдан IXасрдан бошлаб Бухоро “Қуббат ул-ислом” (“Ислом гумбази”) номи билан шуҳрат топади [18,102].

IX–XII асрлар Шарқ уйғониш даври ва Ўрта Осиёда илму фан, айниқса, фикҳ илмининг ривожини учун олтин давр ҳисобланади. IX асрда Абу Ҳанифанинг шогирди Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийдан Ироқ йўналиши бўйича фикҳ илмини ўрганган бухоролик фақиҳ – Абу Ҳафс Кабир ўз ватанига қайтиб, Бухорони фикҳ илми марказига айлантирди ва кўп сонли шогирдлар тарбиялаб, камолга етказди.

Фикҳ илми ўша асрда ўзининг ривожланиш палласига кирган эди. Мазкур илми тўла эгалламай туриб, диний масалаларда ҳукм чиқариш мумкин эмас эди. Шу даврга келиб калом илми (ислом фалсафаси – теология) ҳам ниҳоятда ривожланган эди. Мовароуннаҳрда жуда катта каломчилик мактаби яратилиб, унинг асосчиси Абу Ҳафс Кабир Бухорий ҳисобланар эди. Мазкур зот тўғрисида тарихий китобларда ҳам, турли диний тасаввуфий манқабавий асарларда ҳам жуда кўплаб маълумотлар учрайди. Абу Ҳафс Кабир Бухорийнинг илмий салоҳияти тўғрисидаги машҳур бир ривоятда айтилишича, араб халифалигининг вассали бўлган Бухоро шаҳрига халифаликнинг бош вазири ташриф буюради. Вазир келганда кун қорайиб кеч кирган экан. Бухоро шаҳри дарвозалари беркитилган бўлиб тонггача шаҳарга зоғ ҳам кириши ман этилган. Вазир дарвозабондан дарвозани очишни талаб қилади. Дарвозабон бунга рози бўлмагач, у ўзининг халифаликнинг бош вазири эканлигини айтади. Шунда дарвозабон ислом динининг тиргаги ҳисобланган юртдан келган меҳмонга шундай дейди: “Мен сенга бир савол

³ Ҳува кама қола. Ваҳфазу фаинна ҳаза явман ясийру ражулан.

FALSAFA, HUQUQ VA SIYOSATSHUNOSLIK

бераман, агар сен ҳақиқатдан халифаликнинг вазири бўлсанг, мазкур саволга жавоб бера олсанг, сўнг мен дарвозани очаман”, дейди ва шундай савол беради: “Камоли имон надур?” Вазир жавоб бера олмайди. Тонг отиб вазир келганлиги маълум бўлади ва аркони давлат уни кутиш учун дабдаба билан дарвоза олдига келади. Шунда вазир дарвозабонни чақиртириб ундан берган саволнинг жавобини сўрайди. Шунда дарвозабон “Камоли имон сабрдир” деганда вазир буни кимдан ўрганганлигини сўрайди. Дарвозабон фахр билан “Шайхимиз Абу Ҳафс Кабирдан” дея жавоб беради. Ва вазир Сомоний подшоҳ билан Абу Ҳафс Кабир ҳузурига борган экан.

Абу Ҳафс Кабирнинг тақволари қаттиқ бўлганидан ҳамма ҳам у кишига гапиришга ботинолмас, подшоҳлар ҳам ҳазратнинг ҳузурларига борганда ўзларини йўқотиб қўяр эканлар. Ривоят қилишларича, Бухорода Муҳаммад Толут исмли амир бўлган. Бир куни у ўз вазири Ҳошуяга: “Хожа Имом Абу Ҳафснинг зиёратига бориб, ул зот суҳбатларига етишайлик”, – деганда, Ҳошуя амирга: “Абу Ҳафс ҳузурларида бўлганда ул зотнинг салобатлари босиб, ҳеч бир сўз айтолмай қолади киши”, – дебди. Бу гапга ишонмай амир Абу Ҳафс ёнларига борибди ва Ҳазратга салом берибди-ю, бошқа ҳеч бир сўз айтолмабди. Хожа Абу Ҳафс: “Нима муаммо билан келдингиз?” – деб сўраганда, амир ҳар қанча уринса ҳам ҳеч гапира олмабди ва ташқарига чиққандан сўнг Ҳошуяга: “Мен халифа ҳузурида бўлганимда улар билан сўзлаша олганман, лекин Абу Ҳафс Кабир салобатларидан ҳеч бир сўз айта олмадим”, – деди [11,131].

Наршахийнинг “Бухоро тарихи” китобида яна ёзилишича, зоҳид, олим Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Салом Пайкандий (Имом Бухорийнинг устозлари) дейдилар: “Мен тушимда пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в.ни кўрдим. У киши Бухоронинг Харқон бозорида эдилар. Хабарда келтирилган ўша туяда минган ва бошларида оқ кулоҳ кийган эдилар. Жуда кўп одамлар пайғамбаримиз с.а.в. ни кўриб, хурсандчилик билан пешвоз олар ва у зоти шарифни қаерга туширамиз, дер эдилар. Шунда Ҳазрат пайғамбаримиз с.а.в. ни марҳум Абу Ҳафс Кабир уйларида туширдилар. Мен Хожа Абу Ҳафсни кўрдим, у киши пайғамбаримиз с.а.в. ёнларида ўтириб китоб ўқирди. Пайғамбар с.а.в. уч кун у кишининг уйларида бўлдилар. Абу Ҳафс китоб ўқир, шу уч кун ичида пайғамбар с.а.в. унга ҳеч бир эътироз билдирмадилар ва ўқиганларининг ҳаммасини тўғри топдилар [11,131].

Шу ўринда бу ривоятни келтирган муҳаддис Муҳаммад ибн Салом Пайкандий ҳақида икки оғиз сўз. Бу зоти шариф Қорақўлнинг Пайкент шаҳрида туғилган ва ҳижрий 225 (мелодий 839) йилда шу ерда вафот этган. Унинг Имом Бухорийга ҳадисдан сабоқ бергани кўпгина манбаларда қайд этилган [3,26].

Абу Ҳафс Кабир нафақат фикҳшунос, ҳадисшунос, илоҳиётшунос олим, балки у халқпарвар ҳомий ҳам бўлган. Унинг халққа шафқати шунчалик бўлганки, бир йили Бухорода қимматчилик пайтида у бир харвор буғдойни 100 динор сотиб олиб, 90 динорга сотган экан. Охири ҳазратнинг кароматидан бир харвор буғдой нархи 10 динорга тушибди. Инсонларга манфаат етиши учун у ўз хазинасини ҳам сарф этибди. Ҳазрати Имом Абу Ҳафс бир хонақоҳ бино этмоқчи бўлдилар ва бунинг учун 80 минг динор вақф этишни ният қилдилар. Бироқ истихора ва машварат айлаб айтдиларки, мен мутаваллийнинг вақф шартларига хилоф иш тутишидан қўрқаман. Қиёматда эса унинг азобга тушишини хоҳламайман. Алқисса, хонақоҳ қурилишининг барча сарф-харажати тенг бўлган 80 минг динор қимматдаги ер ва мулкни фақирлар, ғариб ва толиби илмлар, уламога садақа сифатида бўлиб бердилар [20,48a].

Тарихчилар ислом маданияти тарихидаги биринчи тизимли мадраса ҳ.459 /м.1066 йили салжуқий вазир Низом ул-Мулк барпо этган Бағдодда бўлган дейишади. Аммо манбаларда Бағдод мадрасасидан тахминан бир аср аввалроқ Бухорода тизимли мадрасалар бўлганлигини манбалар исботлайди. У “Форжак” мадрасасидир. Ҳижрий 325/мелодий 936 йили Бухородаги ёнгин шаҳарга келиб “Форжак” мадрасасини [11,128] ҳам қамраб олган.

“Форжак” мадрасасидан кейин Бухорода “Абу Ҳафс ал-Кабир мадрасаси” барпо этилган. Исломнинг узоқ минтақаларидаги толиби илмлар бу мадрасада таълим олишни орзу қилишган. Мазкур мадрасада Абу Ҳафс Кабир, ўғли Абу Ҳафс Сағир (Абу Абдуллоҳ), неваралари Абдуллоҳ ибн Муҳаммад фикҳ, ҳадис, калом (ислом фалсафаси – теология), тасаввуф каби илмлардан сабоқ беришган. Манбаларда Имом Абу Ҳафс ал-Кабир

FALSAFA, HUQUQ VA SIYOSATSHUNOSLIK

бомдод намозидан кейин одамларга дарс берган деб қайд этилади [11,83]. Абу Ҳафс Кабирнинг аёллари ҳам йирик фикршунос олима бўлиб, аёлларга сабоқ берганлар. Аллома баъзи масалаларда қийналган пайтлари уларни ҳал қилишга аёллари кўмаклашган.

Манбаларда ёзилишича, X асрнинг таниқли қозиси Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Али ибн Шоҳивайх (ваф.х.361/м.971 й.) Бухорога бориб “Абу Ҳафс ал-Кабир” мадрасасида таълим олган [12,47; 4,283]. Яъни мадраса бу санадан олдинроқ ҳам бўлган. Наршахий “Кулар Текин мадрасаси”ни зикр этади. Кулар Текин хуросонлик Муқанна инқилобчиси саркардаларидан биридир. Бу тахминан х.163/м.779 йили бўлган [11,30]. Бу бизни иккинчи ҳижрий/ саккизинчи милодий аср ўрталарида Бухорода масжиддан мустақил тизимли мадрасалар бўлган, деган фикрга олиб келади. “Равзат ул-жаннат” (“Жаннат боғлари”) китоби муаллифи Ал-Хавонсорийнинг қуйидаги гапи фикримиз далилидир: “Биринчи қурилган мадраса Бухорода бўлган” [9,184]. Шунингдек, бу фикрни ислом мадрасалари тарихини ўрганган ироқлик профессор Ножий Маъруф ҳам бир неча китобида маъқуллайди [9,4].

Мадрасалар нафақат илмий муассаса, балки узоқ ўлкалардан келадиган олим талабалар учун маскан ҳам бўлган [12,161-162]. Имом Абу Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорийнинг мадрасаси ислом оламининг турли ўлкаларидаги олимлар ва толиби илмларнинг орзу қилган мадрасаси бўлган [16,105-106]. Бу мадрасаларнинг Бухородаги одамлар ва унга кўшни турклар орасида исломни ёйишда ҳиссаси беқиёс бўлган [7,288; 24,47].

Наршахийнинг гувоҳлик беришларича, Ҳазрат Абу Ҳафснинг уйлари сақланиб қолмаган, лекин масжидлари ўша асрда сақланган экан: *“Марҳум Хожа Абу Ҳафснинг саройи, кишилар у жойни қанчалик тузатиб турганликларига қарамай, бу кунгача сақланиб қолган эмас, лекин ундан (айрим) нишонларгина боқийдир, савмаа – ибодат қилинадиган жой ҳам у уйда ўз ўрнида турибди ва дуо қабул бўладиган жойдир. Унинг вафоти икки юз ўн еттинчи йил (мелодий 832 йил) эди. Қабри Дарвозаи Навда, дуолар қабул бўладиган жой деб машҳур. У тепаликни Хожа Имом Абу Ҳафс Кабир тепалиги дейдилар. У ерда масжидлар ва ибодатхоналар бўлиб, ҳамisha мужовирлар келиб турардилар. Халқ унинг гўри тупроғини табаррук деб билади. У жойни “Ҳақраҳ дарвозаси” дейилишича сабаб шуки, одамлар ўша ерда, марҳум Абу Ҳафс ҳузурига келиб фатво олар эдилар ва бу фатвони ҳақ деб билар эдилар ва шу жиҳатдан улар Ҳақраҳни “ҳақ” деб атаганлар”*[11,131-132].

Абу Ҳафс Кабир уйи яқинидаги янги дарвозага кираверишда ўнг томонда Қурайшийлар масжиди [10,50;14,46] жойлашган бўлган [11,85]. Мазкур масжидни Қурайш қабиласига мансуб пайғамбарзодалардан Муқотил ибн Сулаймон ал-Қураший қурган. Бу масжидда Арабистондан Абу Ҳафс Кабирдан таълим олиш учун келган толиби илмлар истиқомат қилишган ва ўқишган.

Алломининг ўғли Абу Ҳафс Сағир (кичик Абу Ҳафс) ҳам отаси сингари фикр илмида пешқадам бўлган. Унинг номи манбаларда Фақиҳ Абу Абдуллоҳ деб ҳам зикр этилган. Тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс аз-Забарқон ал-Бухорий бўлган. У ислом ақидаси ва фалсафасига оид “Ал-Имон” [3] номли китоб муаллифидир. Шунингдек, калом илмларининг турли масалалари ёритилган “Ал-Аҳвоъ вал ихтилоф” (Ҳавойи гаплар ва келишмовчиликлар), “Ар-Радду алал-Лафзийя”[4,82] (“Юзаки қаровчиларга раддия”) каби асарлар ёзган.

Бироқ бу китобнинг тақдири ҳозирги илм аҳлига номаълум.

Зукко олим, обид, фақиҳ, валиюллоҳ сифатида элга танилган Абу Ҳафс Сағир падари бузруквори сингари ҳанафия мазҳабини Ўрта Осиёда ёйишда жонбозлик кўрсатган мард инсон бўлган. IX аср бошларида Хуросонда ноиблик мансаби тоҳирийлар кўлига ўтгач, улар мустақил сиёсат олиб боришга ҳаракат қила бошлаганлар. Араблар ҳукмронлиги тугаб, ҳокимият маҳаллий раҳбарлар кўлига ўтган бўлса ҳам бу ҳол халқнинг аҳволини яхшиламади, меҳнат аҳлини эзиш кучаяверди. Хуросон ноибининг укаси Ҳусайн ибн Тоҳир Аттоий Хоразмни босиб олгач, у ерда кўплаб лашкар тўплагандан кейин 874 йилда Бухорога юриш бошлади. Шаҳар аҳолиси босқинчиларга қарши мардонавор курашиб, ғалабани қўлга киритишга сал қолганда Ҳусайн ибн Тоҳир жарчи қўйиб, бухороликларга омонлик эълон қилди. Қуролланган халқ бу хабарнинг ҳийла эканини

FALSAFA, HUQUQ VA SIYOSATSHUNOSLIK

билмай жанг майдонини тарк этади. Бундан фойдаланган душман қиличини ишга солиб, кўплаб шаҳарликларни ҳалок этди, хонадонларни талади. Ана шундай таҳликали дамларда Абу Ҳафс Сағир Самарқанддаги подшоҳ Наср ибн Аҳмад Сомонийга мактуб ёзиб, Бухорога ҳоким юборишни илтимос қилади. Тез орада подшоҳ укаси Исмоил ибн Аҳмад Сомонийни Бухорога амир этиб жўнатади.

Янги амир Бухородаги вайронагарчилик ва нотинчликни кўриб, бу ерга келганига дастлаб пушаймон бўлади. Аммо Абу Ҳафс Сағир ва бошқа уламолар унинг кўнглини кўтардилар, маслаҳатлари билан давлатни бошқаришга ёрдамлашдилар. Исмоил Сомоний илгари араб заминдорларига қарашли катта қишлоқлардаги ерларни сотиб олиб, уларни вақф ва иқта тариқасида маҳаллий уламолар ва бойларга инъом қилди, натижада унинг ҳукмронлиги мустаҳкамланиб, Мовароуннаҳр ва Хуросонда араблардан мустақил катта давлат тузишга муваффақ бўлади.

Ана шу амирни қўллаб-қувватлаган, унга маслаҳатлар берган Абу Ҳафс Сағир ҳижрий 264/мелодий 877 йилда вафот этиб, отаси Ҳазрат Абу Ҳафс Кабир ёнига дафн қилинган.

Абу Ҳафс Кабирнинг невараси Абдуллоҳ ибн Ҳафс ҳам фикҳ илмининг донишманди бўлган.

Маълумки, мазорларга барча замон ва маконларда ислом маданиятининг муҳим қисми сифатида қаралган. Чунки ислом дини таълимоти бўйича, инсон вафот этганида ҳам худди тирикligидек азизу мукаррам. Марҳумни ювиш ва дафн этишда махсус қонун-қоидалар шарт бўлган. Бухорога ислом дини киргач, одамлар марҳумларни исломий урф-одат бўйича дафн этишган. Даврлар ўтиши, одамларнинг кўпайиши натижасида, шаҳарда мазорлар кўпайган.

Тарихий манбаларда Бухорода бир қанча табаррук мазорлар борлиги зикр этилган. Калобод маҳалласидаги "Қузоти сабъа" (Етти қози) мақбараси⁴, унинг ёнидаги амир ва улуғларни дафн этишга ишлатилган "Судур мазори" (Садрлар мазори)⁵, "Беҳиштиён" (Жаннатийлар) мазори [10,62-89], "Ҳавз ул-миқдом" [17,213] мазори, "Дол мазори" [4,243], "Мақбарату боби Мансур" [11,44] (Мансур дарвоза мазори), "Боб ул-мажус" (Мажусийлар дарвозаси), "Фағсодара мазори" [10,82] ва **Фақих Абу Ҳафс ал-Кабир мазори** шулар жумласидандир. Абу Ҳафс ал-Кабир мазори табаррук зиёратгоҳга айланиб қолган ва унга "Тариқ ул-ҳақ" (Ҳақ йўл) деб ном берилган. Чунки одамлар у ерга фатволарини олиб бориб, мерос бўлиб қолган одатга кўра истихора қилишган [11,84-85]. Алломанинг қabri Бухоро шаҳридаги энг серқатнов ва гавжум зиёратгоҳларидан бири сифатида эъзозланган, бухороликлар мазкур мазорда дафн қилинишни ўзларига фахр деб билишган, қиёмат куни Ҳазрат Абу Ҳафс Кабир билан бирга бош кўтарайлик, деб умид қилишган.

АБУ ҲАФС КАБИРНИНГ ФАТВО ВА ҲИҚМАТЛАРИДАН:

Қайси бир фикҳий ёхуд фатво китобини варақламайлик, албатта, унда Абу Ҳафс Кабирнинг фатволарига дуч келамиз. Ҳазратнинг китоблари бизнинг кунимизгача етиб келмаган. Лекин мўътабар манбалар Абу Ҳафс Кабир хонадони, уларнинг илмий салоҳияти, ислом тамаддунига қўшган беқиёс ҳиссаси тўғрисида маълумот беради. Демакки, биз мана шундай йирик алломанинг илмий меросини ўрганиш бўйича ислом ва дунё кутубхоналарида, жумладан, Миср, Туркия, Дамашқ, Байрутда ислом алломаларининг, жумладан, Бухорийлар илмий мероси бўйича сақланаётган қўл ёзма, манбаларни ўрганиб, улар нусхаларини олиб келиб, ёш авлодга етказмоқлигимиз даркор.

Ҳазрат Абу Ҳафс Кабирнинг фатволари, асарларидан иқтибослар ислом оламидаги машҳур фикҳий китоблар, фатво тўпламлари ва тасаввуфий асарларда жуда кўп учрайди. Жумладан, "Фатовои оламгирия", "Ал-Муҳит ал-бурҳоний фил фикҳ ан-нуъмоний", "Тахриж мин фатовои Абу Ҳафс Кабир Бухорий", "Ҳайрат ул-фуқоҳо", "Салоти Масъудий", "Чаҳор

⁴Мазкур қабристон ўрта асрлардаги Бухоро мақбараларининг энг машҳури бўлган. Лекин уни зикр этган барча тарихчилар, у ерда дафн этилган етти қози кимлигини батафсил айтишмаган. Биз фақат қози Абу Зайд Убайдуллоҳ ибн Умар ад-Дабусий ал-Бухорийни аниқлай олдик (ваф.х.430/м.1038). Бу ерда шаҳарнинг олим ва фақихлари дафн этилган. Ал-Қураший айтади: "У ерда беҳисоб одамлар дафн этилган". У узок муддат мазор сифатида ишлатилган.

⁵ У ерда дафн этилганлардан: Имом Шамс ул-аймма (Имомлар қўши) лақаби билан танилган Абдулазиз ибн Аҳмад ибн Наср ибн Солиҳ ал-Бухорий ал-Ҳалвоий. Шунингдек, бу қабристонда ханафийлар дафн этилинган. Чунки бу ерда ханафийнинг беҳисоб кўп вакиллари бор. Бу мақбара Калободнинг ташқарисида бўлган.

FALSAFA, HUQUQ VA SIYOSATSHUNOSLIK

китоб”, “Маслак ул-муттақин” ва бошқа кўплаб китобларда Ҳазрат Абу Ҳафс Кабирнинг фатволаридан истифода қилинган.

Мўътабар фикҳий масалалар тўплами бўлмиш “Салоти Масъудий” китобида қуйидаги ривоят келтирилган:

“Бир кун Имом Абу Ҳафс Кабир Бухоро аҳли олдида ваъз қила бошлаган аснода бир мусулмон ўрнидан туриб: “Эй Хожа, хуфтон намозида Қунут дуосини билмайдиган ва витрда унинг ўрнига “Қул хувваллоҳу аҳад”- ни ўқийдиган киши ҳақида нима дейсиз? У витр намозининг уддасидан чиққан бўладими ёки йўқми? – деб сўраб қолади. “Уддасидан чиққан бўлади”, – деб жавоб беради Хожа.

Бироз вақт ўтгач, Абу Ҳафс Кабир ҳаж сафарига қасд қилиб, Бағдодга етиб борганида қафасдаги тўтига кўзи тушади. Тўти “Қул хувваллоҳу аҳад” билан Қунут дуосини хатосиз ўқир эди. Бу ҳолни кўрган Ҳазрати Имом олиб борган молларини ҳожиларга тақсимлаб бериб деди: “Эй ёронлар, мен Бухоро шаҳрига қайтаман, бир зарур иш чиқиб қолди”.

Хожа Бухорога қайтиб келганида, нега сафари қисқа бўлганлиги ҳақида сўраганларга ҳам: “Бир муҳим иш чиқиб қолди”, дея жавоб бериб, минбар барпо қилишни буюрди. Минбарга чиқиб деди: “Бир киши мендан Қунут дуосини билмайдиган бир мусулмон унинг ўрнига “Қул хувваллоҳу аҳад”ни ўқиса, витр намозининг уддасидан чиққан бўладими ёки йўқми, деб сўраган эди. Ўша савол берган киши ораларингга борми?”. Шу ерда ҳозир бўлган савол қилувчи: “Бор”, деб жавоб беради.

Шунда Хожа дейди: “Ўқиган намозларингиз, иншааллоҳ, раво бўлади, аммо бугундан тезда ҳаракат қилиб, Қунут дуосини ўргангизки, намозингиз жойида бўлсин. Бағдодда бир тўтини кўрдим, у “Қул хувваллоҳу аҳад” билан Қунут дуосини хатосиз ўқирди. Бир тўти шакар умидида жаҳд қилиб, “Қул хувваллоҳу аҳад” ва Қунут дуосини ўрганган экан, сиз мўминсиз, оқилсиз, балоғатга етган, ақлу ҳушингиз жойида. Сизга жаннат ва Ҳақ таолонинг дийдорини кўриш ваъда қилинмоқда ҳамда қиёматда дўзахдан халос бўлиш умиди бор, шундай экан, нега Қунут дуосини ўрганишга саъйу ҳаракат ва жидду жаҳд кўрмайсиз?”

Фақиҳ Абул Лайс ас-Самарқандий “Танбех ул-ғофилийн” (“Ғофилларга танбех”) китобларида Абу Ҳафснинг бир неча ҳикматларини мисол тарзида келтирганлар: *“Ўнта нарса олимнинг даражасини баланд қилади: Аллоҳдан қўрқув, (оммага доимо) панду насихат этмоқ, раҳму шафқатли бўлмоқ, мусибат етганда бардошли бўлмоқ, сабрли бўлмоқ, мулойимлик, тавозуъ (камтарлик), одамларнинг омонатига хиёнат қилмаслик, доимий китоб мутолаа этмоқ, ҳожибнинг (эшик оғаси, дарвозабон) оз бўлиши, яъни унинг олдида киришга монеълик бўлмаслиги ва эшиги шоҳу гадога баробар очиқ бўлиши. Чунки бизларга хабар етдики, Довуд а.с. ҳожибларнинг қаттиқлиги туфайли синовга йўлиққан эдилар”* [22,223].

Абу Ҳафс айтадилар: *“Ўнта нарса одамларнинг ўнта тоифаси учун ёмондир. Султондаги тезлик (яъни шошма-шошарлик), бойлардаги бахиллик, уламолардаги таъма, камбағаллардаги ҳирс, таниқли, машҳур одамлардаги ҳаёнинг озлиги, қарилар ўзларини ёшлардек туттиши, эркаларнинг аёлларга ва аёлларнинг эркаларга ўхшаши, зоҳидларнинг дунё аҳли эшикларига келиши, бандалардаги ғофиллик”*[22,224].

“Чаҳор китоб”да ёзилган: *“Билгилки, ҳар бир мусулмонга бу масалаларни ўрганмоқ ва ёдламоқ лозим. Имом Абу Ҳафс Бухорий раҳматуллоҳи алайҳ айтганлар: “Ҳар бир намозхон намозни ўқиса-ю, намоз фарзларини тўғри адо қилса, лекин ул фарзларни номларини билмаса, унинг намози дуруст бўлмас”* [23,29].

XIII асрда яшаган бухоролик машҳур фақиҳ Алоуддин Бухорийнинг “Ҳайрат ул-фуқаҳо” (“Фақиҳлар ҳайрати”) китобида Абу Ҳафс Кабирнинг қуйидаги фатволари келтирилган:

1. Хожа Абу Ҳафс Кабир раҳматуллоҳ алайҳдан сўрадилар: “Закотни дарвешга беришлик яхшими ёки қарздорга?”

У киши: *“Қарздорга берган яхшироқдир. Ҳар ким қарздорни қарзидан халос этса, унинг жойи жаннатда бўлади”*- дедилар.

2. Хожа Имом Абу Ҳафс Кабир ал-Бухорий раҳматуллоҳ алайҳ айтадилар: *“Ҳеч бир гуноҳ мўмин банданинг хотинининг маҳрини бермай дунёда бирор нарса сотиб олган ва вафот этганда бўлинига қолган қарзининг гуноҳига етмайди”*.

FALSAFA, HUQUQ VA SIYOSATSHUNOSLIK

Хулоса. Ҳазрат Абу Ҳомид Ғаззолийнинг "Мукошафат ул-қулуб" ("Қалблар кашфиёти") номли китобларининг "Ғийбат" бобида Ҳазрат Абу Ҳафснинг қуйидаги ҳикматларидан иқтибос келтирилган: *"Бировни иғво қилишнинг гуноҳи бир Рамазон ойи рўза тутмасликнинг гуноҳидан ёмонроқдир. Ва яна Абу Ҳафс дейдиларки, ким бир фикҳ олимни ғийбат қилса, қиёмат куни пешонасида: "Бу Аллоҳнинг раҳматидан умид узгучидир", деб ёзилган ҳолда келади"*[2,82].

Абу Ҳафснинг қуйидаги ҳикматлари ҳам ибратлидир: *"Инсонни камбағал бўлишига сабаб бўлувчи ишлар қуйидагилар: нон ушоқларини оёқ остига ташламоқ, юзни этак билан артмоқ, намозни тарк қилмоқ, кечанинг аввалида зуд ётмоқ, уйни супурмасдан қўймоқ, остонада ўтирмақ, идиш-товоқни ювмай қўймоқ, қўлни ювмай таом емоқ, Қуръони каримни таҳоратсиз олиб ўқимоқ, ота-онанинг номини олиб чақирмоқ, тирноқларни тиш билан олмоқ, ёши катта, оқсоқоллар олдидан кесиб ўтмоқ!"*

Ҳазрат Абу Ҳафс дедилар: *"Имоннинг вожиботлари ўн иккитадир: олимлар билан ҳамсуҳбат бўлмоқ, фосиқ инсонлардан узоқ юрмоқ, чанқаган кишига сув бермоқ, беморлар ҳолидан хабар олмоқ, етимлар бошини силамоқ, икки урушган кишини яраштириб қўймоқ, дарвешларга саховат кўрсатмоқ, ўлганларни ювмоқ, йўлдан тошларни олиб четга қўймоқ, мўмин биродарнинг айбини ёпмоқ, Хонаи Каъбани тавоф қилмоқ, ўз оила аъзоларига илм ўргатмоқ"*.

АДАБИЁТЛАР

1. **Abdulganij Abdullo.** Buhoroning kadimgi fakilari.- T.: Urta Osie va Koziiston musulmonlari idorasi musulmonlari, 1982, 3-son. - S.40.
2. **Abu omid Gazzolij.** Mukosafatul kulub. - T.: Adolat, 2002. - S. 337.
3. **Abdulkarim as-Samonij.** Nasabnoma (al-Ansob). - T.: ilol-nasr, 2017. - S. 336.
4. **Az-Zaabij.** Tarih ul-islom. 10 zild. - Bajrut: Dor ul-garb al-islamij, 2003.
5. **Az-Zandavistij.** Ravzat ul-ulamo (kulezma). - S.100.
6. **Al-Makdisij.** Asan ut-takosim fi marifat al-akolim. - Lejden: Brill, 1906.
7. **Al-Hatib al-Bagdodij. Abu Bakr Amad ibn Ali.** Tarihu Bagdod av madinat us-salam munzu tasijsia atta sana 463 izrija (Bagdod eki Salom sarining asoslanisidan to 463 izrij jilgaca bulgan tarihi). 21 zild. - Bajrut: Dor ul-garb al-islamij, 2001.
8. **Al-Havonsorij.** Ravzat ul-zannot fi avol al-ulamo vas-sodot. 8 zild. - Bajrut, ad-Dor al-islamia, 1991.
9. **Al-Kurasij.** al-Zavoir al-muzija fi tabakot al-anafia. - Bajrut: Risola, 1993.
10. **An-Narsahij.** Tarihu Buhoro. - Koira, Dor ul-maorif, 1965.
11. **As-Samonij.** al-Ansob. 13 zild. - ajdarobod, Doirat ul-maorif al-usmonia, 1963.
12. **As-Safdiij.** Al-Vofij bil-vafijet. 29 zild. - Bajrut: Doru ie at-turas al-islamij, 2000.
13. **As-Suutij.** Lub ul-lubob fi tarir al-ansob. - Bajrut: Doru sodir, 2001.
14. **Amad ibn Mamud Buhorij.** Tarihi Mullozoda (Buhoro mozorlari zikri). - Teron, Markazi mutalaoti Eronij, 1370.
15. **Vamberi.** Buhoro ehud Movarounnar tarihi. - T.: Gafur Gulom, 1990.
16. **Ekut.** Muzam ul-udabo. Birinci nasr. 7 zild. - Bajrut: Dor ul-garb al-islamij, 1993.
17. **Zie A.** Uzbek davlatciligi tarihi. - T.: Sark, 2000.
18. **Maruf, Nozij.** Ulamoun-nizomija va madaris ul-masrik al-islamij. - Bagdod: Matbaat ul-irsod, 1973.
19. **Risolaji Sul-tonij.** Kulezma, 48 a.
20. **Sadridin Salim Buhorij.** azrat Abu afs Kabir. - B.: Buhoro, 2006.
21. **Faki Abul Lajs as-Samarkandij.** Tanbeul gofilijn (ikkinchi kitob), - T.: Movarounnar, 2001.
22. Caor kitob. - Dusanbe: Adib",1990.